

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi İran Siyaseti ve İki Sadrazamın Öldürülmesi (1800-1907)

Yılmaz Karadeniz*

Öz

İngiltere, Hindistan güzergâhındaki İran'a Safevi döneminden itibaren nüfuz etmeye çalışmış, Fars Körfezi'ndeki Portekiz egemenliğini ortadan kaldırdıktan sonra iç kısımlara yönelmiş ve sömürgecilik esasına dayalı siyasetini icraya koymuştur. Hindistan'a üçüncü bir devletin yaklaşmaması için bütün diplomatik manevraları devreye sokmuştur. Kaçar idaresinin ilk yıllarında Napolyon'un İran ile Finkestein'de imzaladığı askeri ittifak anlaşmasını, Rusya ile Tilsit'te İran'ın taksimini içeren anlaşmayı imzalamakla geçersiz kılmıştır. Rusya'nın güneye sarkmamasını masa başında yaptığı diplomatik manevralar ve İran'ın kuzey toprakları ile Osmanlı boğazlarını vaat ederek sağlamıştır. Kaçar idaresinin iki sadrazamı bu siyasetin farkında olarak tedbirler almış, ülkelerinin İngiltere nüfuzundan kurtulması için çaba göstermişlerdir. Muhammed Şah'ın sadrazamı Mirza Ebul Kasım Ferahani (Kaimakam) ve Nasirüddin Şah'ın sadrazamı Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), milli unsurlara dayanarak ıslahatlar yapmışlardır. Askeri ve teknik gelişmeler için Avrupa'ya öğrenciler göndermişlerdir. Askeri ıslahatlar için istihdam edilen İngiliz ve Fransız subayların İran yararına çalışmadıklarını fark ederek başka ülkelere uzmanlar istihdam etmişlerdir. Devlet idaresinde rüşveti ortadan kaldırarak israfı önlemişlerdir. Her iki sadrazamın yaptıkları ıslahatları kendi çıkarına uygun bulmayan İngiltere, zayıf bir İran için diplomatik hilelerle başvurmuştur. Bu siyaseti fark edemeyen Kaçar şahları, aldıkları borç paralar ve pervasızca yabancı sermayedarlara verdikleri imtiyazlar ile ülkelerini İngiliz ve Rus işgaline adım adım götürmüşlerdir. Çalışmamızda Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin İran siyaseti ortaya konulurken, bu siyasete karşı çıkarak milli unsurlara dayalı ıslahat yapmaya çalışan iki sadrazamın nasıl gözden düşürüldüğü ve niçin ortadan kaldırıldıkları dönemin ana kaynakları ile izah edilmeye çalışılacaktır. İngiltere'nin İran siyaseti ortaya konulurken, tarihte aynı siyasetin ayrılmaz parçası olan Afganistan kısmı da ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, İngiltere, Sömürgecilik, Kaçar, Afganistan.

* Prof. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yilmazkaradeniz44@hotmail.com Amasya, Türkiye, ORCID: /0000-0001-6471-1280

England's Iran Policy and the Killing of two Prime Ministers Prior to The First World War (1800-1907)

Yılmaz Karadeniz*

Abstract

Britain tried to penetrate Iran on the Indian route from the Safavid period, after eliminating the Portuguese domination in the Persian Gulf, it turned to the interior and put into practice its policy based on colonialism. He put into action all diplomatic maneuvers to prevent a third state from approaching India. In the first years of the Qajar administration, he invalidated the military alliance agreement that Napoleon signed with Iran in Finkestein by signing the agreement with Russia in Tilsit, which included the partition of Iran. He ensured that Russia did not protrude to the south by diplomatic maneuvers at the table and by promising the northern lands of Iran and the Ottoman straits. The two grand viziers of the Qajar administration, being aware of this policy, took measures and made efforts to rid their country of British influence. Muhammad Shah's grand vizier Mirza Ebul Kasım Ferahani (Kaimakam) and Nasıruddin Shah's grand vizier Mirza Taki Khan (Emir-i Kebir) made reforms based on national elements. They sent students to Europe for military and technical developments. Realizing that the British and French officers employed for military reforms were not working for the benefit of Iran, they recruited experts from other countries. They prevented waste by eliminating bribery in the state administration. England, who did not find the reforms of both grand viziers suitable for its own interests, applied diplomatic tricks for a weak Iran. The Qajar shahs, who could not realize this policy, took their country step by step to the British and Russian occupation with the money they borrowed and the concessions they gave to foreign investors. In our study, while Britain's Iran policy was revealed before the First World War, it will be tried to explain how the two grand viziers who opposed this policy and tried to make reforms based on national elements were discredited and why they were eliminated with the main sources of the period. While Britain's Iran policy will be revealed, Afghanistan part, which is an inseparable part of the same policy in history, will also be discussed.

Keywords: Iran, England, Colonialism, Qajar, Afghanistan.

* Prof. Dr., Amasya University, Faculty of Sciences and Literature, Department of History, yilmazkaradeniz44@hotmail.com, Amasya, Türkiye, ORCID: /0000-0001-6471-1280

1. Giriş

İran'ın sahip olduğu stratejik ve jeopolitik konumu tarih boyunca birçok imparator, kral ve hükümdarın ilgisini çekmiştir. Asur kralları yönlerini buraya çevirdikleri gibi Makedonyalı İskender de dünya hakimiyetini bu coğrafyada görmüştür. Bizans, İpekyolu ve Hindistan güzergâhındaki Sasaneleri zayıflatmak için dikkatini buraya çevirmiş, neticede yıpratılan Sasani Devleti Müslüman Arapların fethine açık hale gelmiştir. Fethedilen İran, İslamiyet'in doğuda ve kuzeyde yayılmasında kapı vazifesi yapmıştır. Türk boyları doğudan batıya göç ederken buraya yerleşmiş, Büyük Selçuklu gibi devlet, Afşar ve Kaçar gibi hanedanlıklar kurmuşlardır. 19. asra geldiğinde ise İngiltere'nin bölgedeki sömürge siyasetine maruz kalmış ve bu devlet tarafından Birinci Dünya Savaşı'na dahil ettirilerek toprakları işgal edilmiştir.

İran, Kaçar idaresinin ilk yıllarında Rus saldırılarına maruz kalıp kuzeydeki topraklarını Rusya'ya kaptırmaya başlayınca İngiltere'den askeri destek alma gibi tarihi bir hataya düştü. İran-Rus Savaşlarındaki süreçte Rusya'nın güneye fazla sarkmaması ve Fars Körfezi'ne ulaşmaması için İran'ın yanında görünen İngiltere, fırsatı kaçırmayarak arabulucu rolüyle Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarında İran'ı kendisine mahkûm ettirdi. Bu antlaşmalarla İran'ın kuzeydeki topraklarından on yedi şehrin Rusya tarafından işgali kabul ettirildiği gibi mali açıdan da İran'ın altında kalkamayacağı bir savaş tazminatı kabul ettirildi. Açıkça söylemek gerekirse, İran ile Rusya arasındaki savaşlarda süreci yöneten İngiltere, görüşme masasında İran'ı mağlup ettirerek Kafkaslar ve özellikle Gürcistan'ı Rusya'ya teslim etti. Bu siyasetin hedefinde ise İran'ın Karadeniz üzerinden Avrupa ile doğrudan ticaret yolunu kesmek ve İran'ın ticareti üzerinde tekelleşmek istiyordu. Rusya, Gürcistan'ın İran'dan ayrılmasıyla bu güzergahtan İran'a gelen Avrupa mallarının ithalatını yasakladı. İranlı tüccarlar bundan sonra bölgeden uzaklaşmak zorunda kalıp İngiliz tüccarlara mahkûm oldu. Neticede Osmanlı hakimiyetindeki Suriye ve Irak üzerinden Avrupa ile ilişkiler kurmak zorunda kaldı.

İngiltere'nin bu siyaseti İran'ın ihracatını ve buna bağlı olarak yerli üretimini olumsuz etkilemekle kalmayıp yoksulluğun ve işsizliğin de derinleşmesine sebep oldu. İran, bundan sonra Hindistan taraflarından düzenli olarak gemi seferleri yapan İngiltere'den yapılan ithalat ile rekabet edemedi ve Fars Körfezi'ndeki ticari hareketlilik azaldı. İngiltere, Rusya'nın ihraç

edecek çok fazla malı olmadığı ve daha çok İran'dan mal ithal ettiği için % 5 olan gümrük vergisi ödeyerek İran pazarını kendi kontrolüne geçirdi. İran pazarına giren kalitesiz İngiliz kumaşları ve tekstil ürünleri, yerli üretimin yıkımına sebep oldu. İran, bundan sonra yüksek fiyatlar ve enflasyon ile karşı karşıya kaldı.

Kaçar idaresinin İngiltere'nin siyasi, askeri ve iktisadi hamlelerine karşı önlem almak yerine bu devlete dayanması ve sürekli borçlanmaya gitmesi, toprakları üzerindeki hakimiyetini de zayıflatmış ve Paris Antlaşması ile Afganistan'ın İran'dan ayrılmasını önleyememiştir. Belucistan bölgesi İngiltere'nin diplomatik manevralarıyla bölünürken, Bahreyn de İran'dan kopartılmıştır. Bu dönemde İran ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır anlaşmazlıklarına İngiltere müdahil olmuş ve iki devletin sınır komisyonlarında yer alarak anlaşmazlıkların devamı yönünde hareket etmiştir. İran ve Osmanlı Devleti'nin Hindistan güzergâhında etkili ve güçlü olmamaları için uğraşmış, bunun için Rusya ile 1907'de anlaşarak İran'ı üç bölgeye ayırmıştır. Bu anlaşma ile güneydeki petrol bölgelerini kendisine ayırdıktan sonra Osmanlı boğazları ve İran'ın kuzeyindeki toprakları ise Rusya'ya vaat ederek bu devletin oyalanmasını sağlamış ve güneye inmesini engellemiştir. Diplomatik hilelerden kurulu İngiliz diplomasisi, İran ve Osmanlı hakimiyetindeki toprakları işgal için organize ettiği Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te İran'ı iki bölgeye ayırmıştır. Rusya, bu anlaşma ile kuzeydeki İran toprakları ile iktifa etmeyi ve İngiltere'nin kendisine ayırdığı güneydeki petrol bölgelerine girmemeyi kabul etmiştir.

2. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi İran Siyaseti ve İki Sadrazamın Öldürülmesi (1800-1907)

İran'ın Kaçar Hanedanı döneminde (1795-1925) İngiltere ile olan ilişkileri, bu hanedanın ikinci şahı olan Fethali Şah'ın 1797'de tahta oturmasından sonra 1803'te başlayan İran-Rus savaşlarıyla İran aleyhine gelişmeye başlamıştır. İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828)'nda arabulucu olan İngiltere, Rusya'nın güneyde fazla yayılmaması için işgal ettiği topraklara sahip olmasını sağlamış, İran'ın ise kendisine mahkûm olması için Rusya'ya savaş tazminatı ödemesini kabul ettirmiştir. Savaş tazminatı parasını ödeme imkânı olmayan Fethali Şah, İngiltere'nin mali yardım vaatlerine inanmak zorunda kal-

mış, şehzade Abbas Mirza'nın da komuta ettiği orduyu 1833'te Herat üzerine göndermiştir. İran ordusu Herat'ı muhasara edip ele geçireceği sırada İngiltere'nin işgal tehdidiyle karşı karşıya kalmış, bu sırada şehzade Abbas Mirza'nın ve bir yıl sonra da Fethali Şah'ın vefatı bu teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır.

İngiltere'nin İran üzerinde yürüttüğü ve işgal üzerine şekillenmeye başlayan siyaseti, Fethali Şah'ın 1834'te vefat etmesinden sonra tahta geçen şehzade Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah döneminde (1834–1848) yoğunlaşarak devam etmiş ve neticede askeri müdahalelere kadar varmıştır. Muhammed Şah'ın güçlü sadrazamı Mirza Ebul Kasım Kaimakam Ferahani, şahı uyarmaya başlayınca İngiltere'nin entrikaları ve içeriden de Hacı Mirza Ağası ve Mirza Ebul Hasan Han Elçi'nin yardımları sonucu katledilmiştir. Tecrübeli devlet adamının ortadan kaldırılmasından sonra İngiliz görevli Cambell, mutlu olduğunu ve şahı elde ettiklerini söylemiştir.

1814'teki İran-İngiltere Anlaşmasının bir maddesinde; "...eğer İran ile Afganistan arasında bir ihtilaf olursa İngiltere bu duruma müdahale etmeyecek" ibaresi mevcuttu. Ancak, bu maddenin bir aldatma ve hileden ibaret olduğu Muhammed Şah döneminde açıkça görülmüş, İngiltere, Herat ve İran'a üçüncü bir devletin yanaşmaması için bütün diplomatik manevraları kullanmıştır (Şemim, 1379, s. 250). Lord Curzon, İran için şunu söylemiştir; "İran, Afganistan'ı ve doğusunu unutmak istemiyor. Aynı şekilde Herat, İran şahları ve onların idarecileri tarafından idare ediliyordu. Oranın sakinleri İran geleneklerine göre yaşıyor ve Meşhed halkından farkları kalmıyor" (Curzon, 1892/1349, s. 244).

Şehzade Muhammed Mirza, Fethali Şah'ın 1834'te ölmesi üzerine Tebriz'de yanında bulunan Kaimakam Ferahani ile harekete geçerek tahta oturdu (Sipihr, 1353, s. 179). Aslında şahın resmî veliahdı başlangıçta Abbas Mirza olduğu halde onun şahtan önce ölmesi bu durumu değiştirmişti. Fethali Şah, kendi oğullarından birini veliaht tayin etmek istemişse de İngiltere ve Rusya'nın 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'nı bahane ederek meseleye müdahil olmaları, Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza'nın resmî veliaht seçilmesine sebep olmuştu (Mehdiniya, 1377, s. 98). Şehzade Muhammed Mirza'nın daha tahta oturmadan önce İngiltere ve Rusya'nın saltanat işlerine müdahil olmaları, bu devletlerin İran üzerindeki emellerini ortaya koymaları bakımından önemliydi. İngiltere,

işi baştan sıkı tutarak şehzadenin Tebriz'den Tahran'a olan yolculuğun masrafları için para teklifinde bulunmuşsa da Kaimakam Ferahani karşı çıkmıştı. Şehzadeyi dış etkilerden uzak tutmaya çalışan hocası sadrazam Kaimakam Ferâhanî, İran'ın içine düştüğü ekonomik ve siyasî sıkıntıları atlatması için gayret sarf etmiş ancak, adı geçen ülkelerin müdahaleleri ve sarayda kendisini çekemeyenlerden dolayı istediğini yapamamıştır (Ali Kuli Mirza, 1338, s. 42).

Sadrazam Ferahanî, devlet işlerine ve siyasete muktedir birisi olarak şahı ve etrafındakileri çok iyi tanımış, onların devlet işlerinden fazla anlamadıklarını ve güven vermediklerini bildiği için devlet işlerini bizzat kendi uhdesine almıştır. Sadrazamlık makamında bulunduğu süre içerisinde yabancı unsurlara karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Sadrazam, idarede aldığı bütün tedbirlere rağmen İngiltere ve Rusya'nın İran'a müdahalesini önleyememiştir (Hurmuci, 1363, s. 22). Şah'ın Rusya tarafından etki altına alınmaya çalışıldığını gören İngiltere, İran'daki John Cambell vasıtasıyla muhtemel Rus nüfuzunu engellemeye çalışmış, sadrazam Ferahanî bu müdahaleyi pek hayra yormamıştır. Tahran'da bulunan İngiliz görevli Dr. Riach, 1835'te Londra'ya gönderdiği raporda, sadrazamın şah üzerinde çok etkili olduğunu, kendilerine karşı çok da iyi düşünmediğini, bu yüzden İran ile ilişkilerin tehlikeye girebileceğini bildirmiştir. Ayrıca sadrazamın şah üzerindeki etkisine rağmen her şeyi de yaptırmadığını ve kendisinin sadrazamın durumundan haberdar olarak çalıştığını da bildirmiştir (Mahmud, 1328, I, s. 339-341). İngiltere'nin sadrazam konusunda bu kadar endişelenmesinin sebebi, nüfuzunun azalacağı ve yerini tamamıyla Rusya'ya kaptıracağı endişesiydi. Rusya'nın böyle bir nüfuz kazanması, bu devletin İran ile Hindistan'a yönelme olasılığını gündeme getiriyordu (Muhammed Hasan Han, 1349, s. 128).

İngiltere, şahın tecrübesiz olmasından istifade ederek saray üzerindeki nüfuz mücadelesini elden bırakmayarak her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. 1835'te Muhammed Şah'a karşı İsfahan'da başlayan isyanı önlemede yardımcı olma bahanesiyle Henry Bethune komutasındaki birlikleri bölgeye göndererek İran ile yakınlaşmak istemiştir. Şehzade Muhammed Mirza daha Tebriz'de iken 30.000 tümenlik malî yardım teklif etmiş ve karşılığında iki ülke arasında bir ticaret anlaşmasını şart koşmuştu. Sadrazamın karşı çıkmasına rağmen bu anlaşma Tahran'da imzalanmıştı (Muhammed Hasan Han, 1349, s. 129). Bu anlaşmanın akdedilmesinden sonra

Tahran'daki İngiliz elçiliğinde görevli Cambell'ın Londra'daki Dışişleri Bakanı Palmerston'a gönderdiği mektupta, şahın kendileriyle ile yapılacak anlaşmaya razı olduğu halde sadrazamın buna soğuk baktığı ve harekete geçmediği bildirilmiştir (Mohdevi, 1379, s. 205). İngiliz görevli John Mac Neill ise sadrazam ile görüşmelerin devam ettiğini, Cambell'ın hazırlamış olduğu anlaşma metninin şaha takdim edildiğini, şahın anlaşma metnini dikkatle okuduğunu, ancak İran'ın değişik bölgelerinde İngiliz konsolosluklarının açılması maddesine itiraz ettiğini söylemiştir. Şah'ın karşı çıktığı bu maddeye, sadrazamın da şiddetle karşı çıktığını ve hatta İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nı ortadan kaldırmaya çalıştığını bildirmiştir (Tahiri, 1356, s. 370).

Kaimakam Ferahanî, İngiltere'nin konsolosluklar açma isteğinin arkasında gizli emellerin olduğunu, siyasi ve iktisadi sömürüyü arttıracaklarını biliyordu. Şah'ın bu tuzağa düşmemesi için çaba sarf etmiş, İngiltere'ye verilecek böyle bir imtiyazın Rusya tarafından da kullanılacağı ve ülkenin kuzeyden işgale uğrayacağını hatırlatmıştır. İngiltere ise Hindistan'a olası Rus saldırısı karşısında İran'ı tabii bir set olarak görmüş ve konsolosluklar açmak suretiyle Rusya'nın güneye sarkmasını istememiştir (Tahiri, 1356, s. 371). İran'ın değişik şehirlerinde konsolosluk açma teşebbüsünün masumane olmadığını fark eden sadrazam bu hususta şahı ikna etmeye çalışınca İngiltere'nin düşmanlığı ile karşı karşıya kalmıştır. İngiliz hariciyesi kendi menfaatlerine engel olarak gördükleri sadrazam Ferahanî'yi ortadan kaldırmak için Tahran'daki Cambell'e direktif vermiş, sadrazamın şahın gözünden düşürülmesi için diplomatik hilelere başvurulup tahtta gözü olduğu iddia edilmiştir. Muhammed Şah, kendisine karşı tertiplenen tuzağın farkına varamamış, önce zindana attığı sadrazamı 1835'te Bağ-ı Nigâristan'da öldürtmüştür (Sipihir, 1353, s. 42). Cambell, sadrazamın öldürülmesine çok sevinerek bunun kendi başarısı olduğunu İngiltere hariciyesine rapor etmiştir (Mehdiniya, 1377, IV, s. 99-100). Bu sırada Cambell ile birlikte Tahran'da bulunan Gore Ouseley, durumu Hindistan'a bildirerek kendileri için tehlikeli olan problemin hal olduğunu ve bundan dolayı mutlu olduklarını söylemiştir (Tahiri, 1356, s. 132). İngiltere'nin hileli siyaseti ve Hacı Mirza Ağası ile İngiltere'den aylık 1.000 rupiye aylık alan Mirza Ebul Hasan Han Elçi'nin içerden gayretleri sonucu tecrübeli yardımcısını 1835'te öldüren şah, daha sonra pişmanlığını gizleyememiştir. Bu vahim olayı dile getiren şahın kardeşi şehzade Cihangir Mirza, İngilizlerin diplomatik tuzaklarından ve sadrazam hakkındaki söylenen asılsız iddialardan bahsetmiştir (Cihangir Mirza, 1327, s. 236).

Muhammed Şah, kendisine karşı kurulan tuzakları tecrübesizliği yüzünden görememiş, İngiltere'nin İran'da istediği ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Katlettiği Ebul Kasım Ferahani (Kaimakam)'nin yerine Hacı Mirza Ağası'yi sadrazamlığa getirmiştir (Muhammed Hasan Han, 1349, s. 140). Mirza Abbas Erivani (Ağası), sadrazamlığı döneminde İran'da İngiltere'nin nüfuzunun iyice yerleşmesine sebep olmuştur (Mostevfi, 1371, s. 45). Bu sadrazam hakkında tarihçiler farklı görüşler ileri sürmüştür. Bir kısmı İran için faydalı olduğunu söylerken (Mansur, 1989, s. 799), bir kısmı da tophanenin geliştirilmesi dışında hiçbir faydasının olmadığı kanaatini taşımışlardır (Tahiri, 1354, s. 136). Rıza Kuli Han Hidayet, Hacı Mirza Ağası'nin mutat olan ilimleri öğrendiğini ve bir derviş gibi gezdiğini, Tebriz'deki hizmetlerinden dolayı Muhammed Şah'ın dikkatini çektiğini kaydetmiştir (Hidayet, 1963, s. 25-100).

Sadrazam Mirza Ağası'nin Mirza Ebul Kasım Ferahani'nin öldürülmesinde İngilizlerle birlikte hareket ettiği ve bu yüzden ulemanın tepkisine sebep olarak şah ile bu sınıfın arasının açılmasına sebep olduğu kaydedilmiştir. Ağası, kendisini ön plana çıkararak yabancı ülkelerin şahtan ziyade kendisini muhatap almalarına sebep olmuştur. Ağası'nin devlet için lazım olan düzenlemeleri yapmaması ve o dönemin ilim ve tekniğinden istifade etmemesi dikkat çekici olmuştur (Nasır, 1363, s. 221). Askeri gelişmeleri takip etmeyen Ağası'nin şah üzerindeki nüfuzu sayesinde kendi düşüncelerine göre idareyi yürütmeye çalışması, İran için büyük bir talihsizlik olmuş, Rusya ve İngiltere'ye karşı yapılan askeri mücadelelerde bu durum açıkça ortaya çıkmıştır (Kadiyani, 1376, s. 277). Muhammed Şah, bütün olumsuzluklara rağmen sadrazam Ağası'nin etkisinden kurtulamamış, halkın sadrazama karşı olan öfkesine rağmen sadarete bırakmıştır. Nasırüddin Şah'ın tahta oturmasından sonra gözden düşünce Kerbela'ya gitmiş ve 1850'de vefat etmiştir (Sasani, 1338, s. 1).

İngiltere'nin Muhammed Şah döneminde İran'da takip ettiği ve sömürgecilik üzerine şekillenen siyasetin ikinci ayağını Herat meselesi oluşturmuştur. 1835'te Herat meselesinin gündeme gelmesi yani İran'ın buraya askerî harekâta bulunma ihtimalinin belirmesi, İngiltere ile olan ilişkileri kritik bir hale getirmiştir. Mac Neill'in ülkesine döndükten sonra verdiği raporlar, Herat meselesini daha da önemli hale getirmiştir. Mac Neill'in tavsiyesiyle İran'a büyükelçi olarak tayin edilen Henry Ellies, yanında Charles Stuart olduğu halde Tahran'a gelerek şah ile görüşmüştür. İngiltere'nin

bu diplomatik çabalarını ve nüfuz mücadelesini siyasetin değişmesi olarak telakki eden şah, yanıldığını daha sonra acı bir şekilde anlayacaktır. Çünkü İngiliz siyasetinde değişen tek şey, Londra hükümetiyle Hindistan hükümetinin İran'a temsilci göndermede anlaşmazlığa düşmeleri olmuştur (Mahmud, 1328, s. 892).

Muhammed Şah, Rusya'ya doğrudan cephe almamış, İngiltere'nin baskılarını düşünerek durumu kurtarmaya çalışmıştır. Herat meselesinin gündeme gelmesi Rusya ile olan ilişkileri daha da kritik hale getirmiştir. İran, Herat'ta İngiltere ile savaş halinde olduğu takdirde kuzeyden Rus saldırısına maruz kalıp iki ateş arasında kalabilirdi. Bunun için Rusya ile diplomatik ilişkiler sıklaştırılmış, bu devletin Herat'ın alınması konusundaki teşvikleri göz ardı edilmemiştir. Ancak İngiltere, Rusya'nın İran'ı Herat konusunda teşvik ettiğini İran'daki görevlileri vasıtasıyla öğrenmiştir. John Mac Neill'e göre Hindistan'ın anahtarı olan Herat'ın İngiltere tarafından elde tutulması önemli görülmüştür (Mohdevi, 1379, s. 249).

İngiltere'nin İran'daki temsilcisi Mac Neill'in görüş ve önerilerini ortaya koyan ve Dışişleri Bakanı Palmerston'a gönderilen mektupta, Hindistan'ın emniyeti için İran'ın mutlaka askerî ve malî açıdan desteklenerek ayakta tutulması ve Rusya'ya karşı savunulması gerektiği vurgulanmıştır (Mansur, 1989, 799). Mac Neill'in mektubunda, Herat ile Kandehar arasında bir hareketlenme olacağı, buraların çok hassas yerler olduğu, Herat'ın düşmesinin Hindistan'ın düşmesi demek olduğu söylenmiştir. İngiltere'ye göre 1833'te Fethali Şah'ın düzenlediği Herat seferi Rusya etkisiyle yapılmıştı. Muhasara sırasında Abbas Mirza'nın ölümü ve muhasaranın kaldırılması İngiltere'yi rahatlatmış ve İran ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ayrıca İran'ın Afganistan'a müdahalesinin önlenmesi ve Herat'ın İran siyasetinden çıkartılması da istenmiştir. Herat, Lord Curzon'un deyimiyle yıllarca İran şahları tarafından idare edilmiş olup halkın büyük bir kısmı İran geleneklerine göre yaşamaktaydı (Nasır, 1989, s. 226).

İngiltere, Herat hâkimi Kamuran Mirza ile İran arasındaki Herat meselesinin giderek savaş haline dönüşmesi üzerine İran'dan Londra'ya çağırıldığı Mac Neill'i İran'ın doğu sınırlarına yani Afganistan'a yakın bölgelere göndermiştir. Mac Neill, Muhammed Şah'ın Herat'a sefer yapmaması için uğraşırken, bir yandan da İran tophane sınıfında çalışan Lieu d'Arcy Todd'u Kabil hâkimi Dost Muhammed Han'a göndererek İngiltere ile ittifak yapması için ikna etmeye çalışmıştır. İngiltere, ittifak yapıldığı takdirde Dost

Muhammed'in askerlerinin İngiliz subaylar tarafından eğitileceği ve maddî destek sağlanacağı taahhüt edilmiştir. Ancak İngiltere'nin Dost Muhammed Han ile yaptığı görüşmelerde samimi olmadığı, bu emir ile İran'ı karşı karşıya getirmek istediği ve bu suretle emirin nüfuzunu azaltmaya çalıştığı görülmektedir. Bu gerçekleştiği takdirde dikkatler Herat'tan başka taraflara çevrildiği gibi Hindistan'a yönelme ihtimali de kalmayacaktı (Tahiri, 1356, s. 146). Henry Ellies, İran'ın Herat'a saldırması halinde kesinlikle düşman sayılacağını bildirmiştir. Ellies, 1836'da kendi hariciyesine verdiği cevapta, şahın Herat ve Kandehar'ı kendi toprağından saydığını, savaş hazırlıklarının yapıldığını ve Rus General Berowsky'nin de Muhammed Şah'ı savaş için teşvik ettiğini söylemiştir (Rızai, 1363, s. 101).

İngiltere'nin Afganistan'a gönderdiği Mac Neill, Kamuran Mirza'yı uyarak İran'ı kendi üzerine yürümeye kışkırtmamasını istemiştir. Muhammed Şah, Kamuran Mirza'dan İran adına para darp etme, hutbe okutma ve yıllık vergi gönderme gibi ağır isteklerde bulunmuşsa da bu istekler reddedilmiştir. Kamuran Mirza'nın İran'a karşı rahat ve sert bir tavır takınmasının sebebi, İngiltere'ye güvenmesi ve bu sayede bağımsız olacağı düşüncesine sahip olmasıdır (Mohdevi, 1381, s. 250). Ancak çok geçmeden bunun bir siyasî hata olduğunu ve İngiltere'nin başka amaçlar peşinde olduğunu anlamıştır. Kamuran Mirza, İran ile savaşın kaçınılmaz olduğu sırada İngiltere'nin kendisine yardım etmediğini görmüş ve İran'a karşı sert tavrını yumuşatmaya çalışmıştır. Hatta İran askerleriyle birlikte Rusya'ya karşı bir Türkistan seferinin düzenlenmesini dahi teklif etmiştir. Ancak Muhammed Şah, Herat'ı muhasara etmede geri adım atmamış, burasının eskiden beri İran toprağı olduğunu iddia ederek savaş hazırlıklarını başlatmıştır (Mahmud, 1342, s. 346). Henry Ellies, kendi hariciyesine gönderdiği raporda, Hindistan hükümetinin bu teşebbüsleri göz önüne alarak İran'a karşı harekete geçmesini ve İran'ın izlediği siyasetle Rusya'yı Hindistan'a yaklaştırmaya çalıştığını söylemiştir (Mahmud, 1342, s. 347).

İngiliz görevli Henry Ellies'in gönderdiği raporda, Rusya'nın Herat meselesini kullanarak Hindistan güzergâhında etkili olmaya çalıştığı tekrarlanmıştır. Ellies, Kabil hâkimi Dost Muhammed Han'ın siyaset değişikliğine gittiğini, İran sarayına Hacı İbrahim Peyami'yi göndererek Afganistan'ın İran hâkimiyetine girmek istediğini ve İran'ın Herat'a yapacağı askerî harekâta yardımcı olacağını bildirdiğini ülkesine rapor etmiştir. Dost Muhammed Han'ın yapacağı yardıma karşılık Muhammed Han'ın da onu

Sihlerin saldırısından korumayı taahhüt ettiğini de bildirmiştir. Rusya, bu sırada Herat'ta konsolosluk açmak suretiyle bütün Afganistan'a müdahil olmak istemiş, dolayısıyla İngiltere'nin bütün korkusu bu olasılık üzerine toplanmıştır (Mohdevi, 1381, s. 251). Çünkü Rusya'nın İran kanalıyla Herat ve dolayısıyla Afganistan'a girme ihtimali, İngiltere'nin buralardaki siyasi bağlantıları ve Hindistan'ın en önemli geçidini kesebilirdi. Ayrıca Kandehar hâkimi Kühendal Han'ın İran ile görüşmesinden sonuç almaması ve Kamuran Mirza'ya muhalif aşiret beylerinin Hindistan'a yaklaşma istekleri İngiltere'yi telaşlandırmıştır. İran'daki Rus elçi Simonowitch de Herat'a askerî harekât yapılmasını resmen şahtan istemiştir (Tahiri, 1356, s. 147). Henry Ellies ise bütün çabalarının sonuçsuz kaldığını göremek Londra'ya dönmek zorunda kalmıştır. Birlikte çalıştığı Dr. Mac Neill ise Tahran'da çalışmaya devam etmiştir (Mohdevi, 1381, s. 250).

Muhammed Şah, Herat'a sefer düzenleme niyetini gizleyerek Meşhed tarafına doğru hareketle Horasan'daki isyanları bastırmak istemişti (Rızai, 1363, s. 101). Fakat bu sırada Nasırüddin Mirza'nın Rus Çarı'nın nezidine giderek Herat'a saldırılarına halinde kendilerine yapılacak yardım konusunu görüşmesi şahı Herat konusunda iyice ümitlendirmişti. 1837'de Meşhed'e gelen İran ordusu, 1837'de Herat'ın fethi için harekete geçmiştir (Nasır, 1363, s. 226). Bunun üzerine İran'daki John Mac Neill, Burnes'i siyasi temsilci olarak Kabil'deki Dost Muhammed Han'a göndermiştir. Mac Neill, Hindistan valisi Lord Auckland'ın da yardımıyla bu Afgan komutanı elde etmek istemiştir (Tahiri, 1356, s. 147). İran'daki İngiliz elçiliğinden Burnes'e gönderilen mektupta, Dost Muhammed Han ile yapılan görüşmelerde ümitli olunduğu, İngiltere'nin yardımıyla Kabil ve Kandehar üzerine hâkim olacak Dost Muhammed Han'a her türlü para ve altın yardımının yapılarak İran aleyhine teşvik edilmesi istenmiştir. Mac Neill, Tahran'dan hareketle Muhammed Şah'ın ordugâhına giderek muhasaranın kaldırılması karşılığında Kamuran Mirza ve veziri Yar Muhammed Han ile görüşebileceğini söylemiştir. Bir yandan da Eldred Pottinger ve diğer İngiliz subaylarını Herat'ın savunmasına göndermiştir (Aştıyani, 1378, s. 697).

İngiltere'nin İran'ı durdurmak için Dost Muhammed Han'a bol miktarda rüşvet verdiği görülmektedir (Tahiri, 1356, s. 146). İngiltere'nin hileli siyasetinin farkına varamayan Dost Muhammed Han, kendisine verilen paralar sayesinde bağımsız olacağı vehmine kapılmıştır. İngiltere'nin Afganistan'da cömertçe dağıttığı rüşvetler, kendi idarelerince de eleş-

tirilmiştir. Hindistan valisi Lord Auckland, yardımcısı Mac Naghten'in de teşvikiyle Burnes'in Afgan reislerini elde etmek için cömertçe dağıttığı rüşvetlere karşı çıkmıştır (Mahmud, 1342, s. 349-350). Mac Naghten, 1838'de Simla'ya hareketinden önce Bareilly ordugâhında Burnes'e gönderdiği mektupta çok sert ifadeler kullanmış, verilen vaatlerin bir gün kendi çıkarlarına engel olabileceğini hatırlatmıştır (Tahiri, 1356, s. 150).

İran Herat'ı muhasara ettiği sırada Burnes ve Mac Neill, Afganistan'a Hindistan askerlerini taşıyorlardı. Bir yandan da Dost Muhammed Han'a vaat ettikleri Afganistan hükümdarlığını tekrarlıyorlardı. Fakat Hindistan hükümetinin buna pek sıcak bakmadığı ve Peşaver'in pazarlık konusu yapılmasını istemediği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Londra ile Hindistan hükümetleri ihtilafa düşmüşlerdir (Mahmud, 1342, s. 351-353). Rusya'nın ise Herat meselesinde sadece İran'ı teşvik etmekle kalmadığı, Rus teb'asından Lehistanlı Vitkevich'i Rus casusu olarak Kabil'e gönderdiği görülmektedir (Mahmud, 1342, s. 355). Vitkevich, 1837'de Nişabur'daki Muhammed Şah'ın ordugâhından ayrılarak Kandehar hâkimi Kühendal Han'ın yanına gitmiş, 1838'de ise Kabil'de Dost Muhammed Han'ın yanına giderek İngiltere ile bağlantıyı kesmeye çalışmıştır (Mohdevi, 1381, s. 251).

Mac Naghten, Burnes'e gönderdiği yazıda, Peşaver'in kesinlikle pazarlık konusu yapılmamasını, Dost Muhammed Han'ın da bundan vazgeçmesini ve Rus casus Vitkevich'in Kabil'den uzaklaştırılmasını istemiştir. Ancak bu sırada Dost Muhammed Han'ın kardeşi ve Kandehar komutanlarından Mihredal Han'ın Kabil'e gelerek Vitkevich ile görüşmesi Burnes'in işini zorlaştırmıştır. Görüşmeler sonucunda İran ile savaşılmaması yönünde alınan karara Dost Muhammed Han'ın da katıldığı görülmektedir. Bu gelişmeler sebebiyle başarısız olduğunu kabul eden Burnes, 1838'de Kabil'i terk etmiştir (Nasır, 1363, s. 227).

Kabil'de Muhammed Han'ın Vitkevich ve Mihredal Han ile görüşmesini İngiliz görevliler içine sindiremediği için olayı ikiyüzlülük olarak değerlendirmişlerdir. Ancak İngiltere'nin İran ve Afganistan'daki faaliyetlerini kaydeden tarihçiler, bu görüşe katılmamış ve İngiltere'nin bölgede izlediği sömürgeci siyasetin temelinde bizzat ikiyüzlülüğün yattığını söylemişlerdir. Dost Muhammed Han, Peşaver'in de kendisine verilerek bütün Afganistan'a hükümdar olacağı yönündeki vaatlerin hayal olduğunu, İngiltere'nin gerçekten samimi olmadığını çok geçmeden anlamıştır. Ge-

rek bu samimiyetsizlik ve gerekse Rus görevli Vitkevich'in Burnes aleyhindeki faaliyetleri Dost Muhammed Han'ı İngiltere'den soğutmuştur (Tahiri, 1356, s. 151).

Vitkevich, Muhammed Şah ile Kandeher hâkimi Kùhendal arasında ittifakı sağlamak için Tahran'a kadar gelmiş, hazırladığı anlaşma metnini İran şahına imzalatmıştır. Vitkevich'in bu teşebbüsünden haberdar olan Mac Neill, Dışişleri Bakanı Palmerston'a gönderdiği raporda, Muhammed Şah'ın anlaşma metnini Kandeher'a gönderdiğini, Kandeher komutanlarının bu yazıya verdikleri cevapların Rusya elçisi Goutte aracılığıyla şahı iletildiğini söylemiştir. Goutte'nin İran'a gönderdiği yazının bir yerinde, General Berowsky ve Simonowitch'in İran ordugâhında buldukları bildirilmiştir (Nasır, 1363, s. 228).

Muhammed Şah'ın Rusya tavassutuyla Kandeher hâkimi Kùhendal Han ile ittifak yapması İngiltere'yi telaşlandırmış, 1838'de Kalküta'daki İngiliz vali Auckland'a mektup gönderen Mac Neill, İngiliz savaş gemilerinin Fars Körfezine girerek Harg Adası'nı işgal etmelerini resmen istemiş, çok geçmeden işgal başlamıştır (Mohdevi, 1381, s. 251).

İran'ın Herat'ı muhasarası sırasında burada bulunan İngiliz casus Eldred Pottinger, Herat halkının İran kuvvetlerine karşı mücadele etmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Mac Neill, şah ile görüşmeleri devam ettirerek İran'ı muhasaradan vazgeçirtmek ve İngiltere ile tekrar ittifak yapmaya çalışmış, ancak bir anlaşmanın yapılacağı sırada Rus temsilci Simonowitch'in araya girmesi ve şahı anlaşmadan vazgeçirtmesi, güneydeki İngiltere işgalini hızlandırmıştır (Mohdevi, 1381, s. 252). Kamuran Mirza, muhasaraya daha fazla direnemeyip Herat'ın kapılarını İran ordusuna açmak zorunda kalmışken, İngiliz savaş gemilerinin güneyden Harg Adası'nı işgal etmeleri durumu değiştirmiştir. İngiliz işgalinin Buşehr'e yaklaşması üzerine Rusya'dan yardım istemek zorunda kalan şah, Rusya'dan istediği yardımı alamamıştır. İran, İngiltere karşısında yalnız bırakılmıştır (Tahiri, 1356, s. 158). İngiltere, bir kez daha Hindistan sınırında olası İran-Rus yakınlaşmasını önlemiş, 1839'da Kamuran Mirza ile anlaşma yaparak onun Herat'taki bağımsızlığını tanımıştır (Şemim, 1379, s. 147).

İran ordusu Herat'ı muhasara edip alacağı sırada İngiltere'nin güneyden İran'ı işgal etmeye başlamasıyla geri dönmüştü (Tahiri, 1356, s. 123). İran'ın Herat'tan geri çekilmesi İngiltere'nin Afganistan siyasetinde rahat

davranmasını sağlamıştır. İngiltere, Dost Muhammed Han'ı kendi safına çekerek Hindistan'a yönelmesini engellemekle kalmamış, bu Afgan komutanı Kamuran Mirza ile beraber Muhammed Şah üzerine göndermekle tehdit etmiştir. İngiltere'nin oyununa gelen Dost Muhammed Han, İngilizlerin isteği üzerine kardeşi Kandeher hâkimi Kùhendal Han'ın İran ile ilişkisini kesmesini aksi halde üzerine yürüyeceğini söylemiştir (Verheram, 1367, s. 58-59).

Aleksander Burnes, Afganistan'da siyasi oyunlarla idarecileri İngiltere safına çektikten sonra Dost Muhammed Han'a bütün isteklerini kabul ettirerek İran'a cephe almasını sağlamıştır. Bununla yetinmeyen İngiltere, İran'da iç karışıklıkların çıkartmıştır (Sipihr, 1353, s. 258). Bahtiyarî bölgesine giden Austin Liard, buranın valisi Muhammed Taki Han'ı şaha karşı isyana teşvik etmiştir. Kirman ve diğer bölgelerde de İngilizlerin kışkırtmaları sonucu isyanlar çıkmıştır. İran, İngiltere'nin Hindistan'ı elde tutması için düşünülen bir güvenlik kuşağıydı ve meşru olmayan siyasetlerin cereyan ettiği bir alan haline gelmiştir (Mahmud, 1342, s. 447-448). Muhammed Şah, bazı şehzadelerin de iştirak ettiği iç isyanları bastırmak için 1839'da emrindeki 25.000 asker ile güneydeki bölgelere hareket etmiş ve İsfahan'da isyana katılanların çoğunu öldürtmüştür (Ali Kuli Mirza, 1370, s. 323).

İngiltere, Herat meselesinde fiilî olarak savaşa müdahil olmakla kalmamış, 1814 tarihli İran-İngiltere Anlaşması'nın Afganistan ile ilgili maddesini ihlal ederek Hindistan'a karşı olası Rus tehlikesini bertaraf etmiştir. Afganistan'ı siyasî karışıklık içinde bırakarak, güçlenmesini ve doğuya yönelmesini engellemiştir. Savaşın başında Rusya'nın sürekli şahi teşvik etmesi ve savaşa girmesine sebep olması da Rus siyasetine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir (Terenzio, 1947/1363, s. 53). Bu savaşta İran'ın kendi gücünden çok şey kaybetmesi, Hazar Denizi ve kıyılarında iyice yerleşmeye çalışan Rusya'ya yaramış ve Esterebad'a yakın Aşurade adası bu devlet tarafından işgal edilmiştir. 1841'de iki savaş gemisiyle adanın limanlarına gelen Rus deniz kuvvetleri, buradaki Türkmenlerin hırsızlık yaptıklarını bahane ederek adayı işgal etmiştir (Tahiri, 1356, s. 139).

İran, Muhammed Şah dönemi sonlarına doğru iç karışıklık içerisine sürüklenerek Horasan, Fars, Luristan, Kirmanşah gibi birçok eyalette isyanlar çıkmıştır. Kirmanşah halkı Muhib Ali Han'a, Şiraz halkı da Nizamüddeve'ye karşı isyana kalkışmış, Horasan'da Salar ve Tahran'da

Seyfölmölk saltanat davasına kalkışmışlardır (Mostevfi, 1371, s. 66). İran, bu iç karışıklıktan dolayı dağılma tehlikesi geçirmiştir (Meşkur, 1366, s. 345). Muhammed Şah'ın 1848'de ölmesinden sonra henüz on altı yaşında olup Tebriz'de Mirza Taki Han'ın elinde yetişmiş olan şehzade Nasirüddin Mirza, Tahran'a gelerek tahta oturmuştur. Bu yolculuk masrafları için İngiliz görevlilerin para tekliflerini kabul etmeyen ve Nasirüddin Şah'ın tahta geçmesinde büyük pay sahibi olan Mirza Taki Han, "*Emir-i Kebir*" unvanıyla sadrazamlığa getirilmiştir (Ademiyet, 1354, s. 29).

Emir-i Kebir, Mirza Ebul Kasım Kaimakam'ın hizmetinde ve Muhammed Han Zengine'nin eliyle devlet işlerinde görev almaya başlamıştır. Devlet işlerinde "*münşi*" yani kâtiplikle işe başlayarak kısa sürede liyakatiyle kendisini ispat edip Azerbaycan Eyaleti vezir-i nizamlığına tayin edilmiştir (Afşari, 1376, s. 119-120). İran'da Rus elçi Gribaidov'un öldürülmesi üzerine 1829'da Rusya'ya gönderilerek diplomatik bir dille özür dilemiş ve olayın büyümemesini sağlamıştır. 1837'de İran'ın Herat'ı muhasarası sırasında şehzade Nasirüddin Mirza ile Rusya'ya giderek durumu bizzat çar ile görüşmüş, Herat'ta İran'ın tarihten gelen haklarının olduğunu, İngiltere'nin anlaşmalar hilafına buraya müdahale ettiğini anlatmıştır. Üçüncü olarak da 1844'te Erzurum'a gelerek Osmanlı-İran sınır ihtilafı görüşmelerinde görev almıştır. Bu görüşmelerde İngiliz heyetinde bulunan Watson, Emir-i Kebir'in İran'ın Osmanlı Devleti ile imzaladığı Erzurum Anlaşması'ndaki rolünü kaydetmiştir (Watson, 1866/1356, s. 339). 1845'te Tebriz'de Nasirüddin Mirza'nın defterdarlığını yapmıştır (Ademiyet, 1354, s. 53-61). Muhammed Şah'ın ölümünden sonra Tahran'a gelerek 1848'de tahta oturan Nasirüddin Şah tarafından sadrazamlığa tayin edilmiştir (Afşari, 1376, s. 126).

Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), Tebriz'de hizmetinde bulunduğu ve hocalığını yaptığı Nasirüddin Şah tarafından sadrazamlığa tayin edilince rakiplerinin kin ve nefretine maruz kalmıştır (Avery, 1965/1363, 132). Bunların başında daha önce Hacı Mirza Ağasi'nin tavassutuyla Kaşan'a vali olup daha sonra İngilizlerin yardımıyla Emir-i Kebir'e yardımcı tayin edilen Mirza Ağa Han Nuri gelmiştir (Mekki, 1369, s. 86). Emir-i Kebir, sadrazamlığa geldikten sonra devletin gelir ve giderlerini gösteren ilk bütçeyi hazırlamış ve mali harcamaları kısıtlayarak bir düzene koymuştur (Afşari, 1376, s. 126). İran'ın dış ülkelerle olan münasebetlerini devlet yararına sürdürerek elçilerin saraya olan nüfuzlarını kırmaya çalışmış, ülkedeki ca-

susluk ve misyonerlik faaliyetlerine dikkatleri çekerek önlem alınmasını istemiştir (Ademiyet, 1354, s. 192). Bu önlemler üzerine İngiliz ve Rus elçiler aleyhte propagandaya başlamışlardır. Sadrazamın bağımsız bir siyaset izleyerek yabancıların devlet işlerine müdahalesini azaltmaya çalışması, şimdiye kadarki uygulamalardan yana davranan ve yabancılarla iş birliği halindeki devlet görevlisi, bir kısım şehzade ve İran üzerinde hesap yapan İngiliz ve Rus elçilerini rahatsız etmiştir (Sultanzade, 1364, s. 249). Sadrazam, sahip olduğu vatanseverlik ve samimiyet duygularıyla yabancı nüfuzunu bertaraf etmeye çalışmıştır. İngiltere elçisi Justin Sheil, yeni sadrazamın tutumunu Palmestron'a gönderdiği bir yazıda, İran'da sadrazamın lehine hiçbir zaman böyle bir teveccühe rastlamadığını söylemiştir (Nasır, 1363, s. 240-242). Sheil, kendi dışişlerine göndermiş olduğu başka bir raporda ise Muhammed Şah dönemindeki nüfuzlarının kalmadığını, Horasan'daki Salar'ın tekrar isyana teşvik ettirilerek sadrazamın başına gaile açılmasını tavsiye etmiştir (Ademiyet, 1354, s. 461).

Emir-i Kebir, devlet harcamalarına ve bütçeye yeni bir düzen getirmiş, Mirza Ağasi döneminde yılda 1.000.000 tümen açık veren bütçeyi dengelemeye çalışmış, devlet memurlarının o zamana kadar çok yüksek tutulan maaşlarına müdahale ederek altı ay çalıştıktan sonra maaş almalarını sağlamıştır. Şah da dâhil bütün saray görevlilerinin belirli bir maaş almaları için düzenleme yapmıştır (Muhammed Hasan Han, 1364, s. 209). Sadrazamın bu uygulamasına Nasırüddin Şah karşı çıkmışsa da bunun memleket yararına olduğunu söylenerek ikna edilmiştir. Mali düzenleme ve tasarruflardan elde edilecek para ile orduya çeki düzen vermek istemiştir (Afşari, 1376, s. 128).

Emir-i Kebir, hariciyeye yeni bir şekil vererek etkili bir siyasetin temellerini atmış, dış ülkelerde elçilikler tesis ederek şahsiyetli bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. Hariciye Nazırı Mirza Mesud Germurdi'nin 1848'de vefatından sonra bu nezaretin işlerini kendi uhdesine almıştır. Nasırüddin Şah'ın Tebriz'deki Ermenilerin işlerinin İngiliz konsolosluğu tarafından yürütülmesi kararına karşı çıkmıştır. İran halkının işlerinin yabancı bir devlete havale edilemeyeceğini, İngilizlerin İran içişlerine müdahale edeceğini ve başka devletlerin de açılan bu yoldan faydalanmaya çalışacaklarını söylemiştir (Mahmud, 1342, s. 593). 1851'de Londra, Petersburg ve İstanbul'da İran elçiliklerini kurmuş ve buralara görevliler tayin etmiştir. İngiltere ve Rusya dışındaki ülkelerin İran'a yaklaşması ve ticari-siyasi ilişkilerin baş-

laması için arayışlara girmiş ve bu hususta Amerika ile dostluk anlaşması imzalamıştır. Ancak sadrazamın ölmesiyle anlaşma uygulanmamış ve yerine daha dar kapsamlı 1856 tarihli İran-Amerika anlaşması imzalanmıştır (Rain, 1347; s. 228). Emir-i Kebir, Tiflis ve Bombay'da konsolosluklar kurduktan sonra buralara tayin edilen memurların tecrübeli ve bilgili olmalarına dikkat etmiştir. Çünkü adı geçen yerler İngilizler için köşe başları olup İran'ın güvenliği buralardan geçiyordu. İranlı konsolos ve elçilerin görev yaptıkları ülkelerdeki değişimleri ve gelişmeleri düzenli rapor etmelerini istemiş, yapılan bir düzenlemeyle yurt dışına giden İranlıların pasaport almaları kuralını ihdas etmiştir (Mohdevi, 1379, s. 268).

Emir-i Kebir, İran ordusunun yetersizliğinin farkına vararak teknik ve bilgi bakımından yenileştirilmesi çalışmalarını başlatmış, İngiliz ve Fransız subay ve uzmanların faydalı olmadıklarına, bunların sadece kendi ülkeleri menfaatleri doğrultusunda çalıştıklarına inanarak daha sistemli çalışmalara yönelmiştir. 1851'de İngiliz ve Fransızlar yerine Avusturya'dan askeri uzmanların İran'da çalışmalarını sağlamıştır. Kendisinin askeri ve teknik gelişmeleri sağlayacak uzmanların yetiştirilmesi kurduğu Darülfünûn Medresesi'nin "*Polytechnique*" olarak hizmet vermesi için uğraşmıştır (Meşkur, 1366, s. 113). Sadrazamın ıslahat çabaları sadece askeri ve dışişleri kurumlarından ibaret olmamış, topyekûn bir kalkınmayı düşünerek kültürel, ekonomik ve içtimai alanlarda yeni bilgilerden faydalanmak için Avrupa'ya öğrenci göndermiş, batılı uzmanların İran'a gelmesini sağlamış ve yapılanları halka duyurmak için de "*Vekayi-i İttifakiye*" gazetesini çıkartmıştır (Ademiyet, 1362, s. 265).

Emir-i Kebir'in zamanında ordudaki uydurma vazifeler kaldırılmış, orduya ait kayıtlar özel bir defterde tutulmuş, ordudaki görevler son derece dikkatli bir şekilde tespit edilmiştir. İhtiyaç olmadığı sürece hiç kimseye askeri makam verilmemiştir. Yüksek makamlara atanmadaki asıl kıstas kişinin yükseleceği makamı hak etmesi olmuştur. Emir-i Kebir, Tahran, Azerbaycan, Fars, Horasan ve İsfahan gibi bazı eyaletlerde silah fabrikaları kurmaya başlamıştır. O'na göre önemli eyaletlerin her birinin ihtiyaç duyduğu silah ve ordu için gerekli diğer malzemeler aynı eyalette kurulacak olan silah fabrikaları tarafından sağlanmalı idi. Abbas Mirza döneminde Tebriz'de kurulan top ve barut üretimi fabrikası yeniden üretime başlamıştır. Tahran'ın Emirâbâd bölgesinde askeri mühimmat üretim fabrikası, Mekran'da ise barut fabrikası kurulmuştur (Ademiyet, 1362, s. 296-297).

Sadrazam, gelenek halini almış olan “*sürsat*”ı kaldırmış ve ordudaki sapsuların önünü almaya çalışmıştır. Yiyecek, giyecek ve maaşların kesintisiz olarak askerlere ulaşmasını sağlamanın yanında askerlere özel devlet hastanesi yaptırmıştır. Ordunun işleri için yeni kurallar kabul edilmiş, askeri elbiselerde Avusturya modeli sıkı pantolon ve pamuklu giysiye geçişini sağlamıştır. Sadrazam, yılda 50.000 takım askeri elbisenin Tahran ve İsfahan atölyelerinde dikilmesini emretmiştir. Bu durum, halkın refahının artmasına katkıda bulunmuştur. Askeri üniformaların Mazenderan çuhasından, İran mahutundan ve diğer yerli kumaşlardan üretilmesini sağlamıştır (Vekayi-i İttifakiye, Şomare: 2, 1851, s. 2). Ayrıca sınırlarda ve iç bölgelerde sağlam, güvenli ve içerisinde sürekli askerlerin bulunduğu kaleler inşa ettirmiştir. Sultanabad, Hacenefs, Gümüştepe ve Hüseyinkulu kalelerini inşa ettirdiği gibi Rus tehlikesinin olduğu Esterabad ve Aşurade limanlarındaki kaleleri de tahkim ettirmiştir. Esterabad yakınlarında tek seferde 52 gözetleme kulesi yaptırıp içerisine 8.000 asker yerleştirmiştir. İran’ın güvenliği için Fars Körfezi, Buşehr, Belucistan, Hoy ve Fars gibi çeşitli bölgelerde yeni kalelerin yapılmasına önem vermiştir (Vekayi-i İttifakiye, Şomare: 2, 1851, s. 1).

Sadrazam Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), İran’ın bağımsızlığını güvence altına almak için askeri kurumları güçlendirmek istemiştir. Deniz kuvvetlerinin oluşturulması fikri bu çerçevede değerlendirilebilir. İngiliz büyükelçisi Şheil’in verdiği rapora göre Emir-i Kebir, Fars Körfezi’nde deniz kuvvetleri kurmaya karar vermiş ve ilk adım olarak İngiltere’den dört savaş gemisi satın almak istemiştir. Bu gemiler için uzman personel talebinde de bulunmuştur. Ancak İngiltere, sadrazamın modern deniz kuvvetleri kurma isteğine muhalefet etmiştir. Emir-i Kebir’in Bender Abbas Limanı’nın kira anlaşmasını feshederek bu limanı doğrudan merkezi devletin kontrolüne almak istemesi İngiltere’nin işine gelmemiştir (Mahmud, 1342, s. 596).

Emir-i Kebir’in siyaseti, Fars Körfezi’ndeki hâkimiyetin korunmasına dayanmıştır. Bunun için donanma ve siyasi güç gerektiğini bilen sadrazam, bu amaca ulaşmak için Davud Han’ı üç adet savaş gemisi almakla görevlendirmiştir. İkinci olarak İran halkının küçük ticari gemilerini korumak ve gemi sahiplerine her türlü desteği vermek için Derya Beyi Şeyh Nasır Han’a gerekli talimatları vermiştir. Hazar Denizi’nde de aynı politikayı sürdürerek İran ticari gemilerinin aslan ve güneş haricinde ejderha simgesini kullanmaları zorunluluğunu getirmiştir. Üçüncü olarak da fars

Körfezi'nde İran'ın siyasi gücünü arttırmak için Amerika ile denizcilik ve ticaret üzerine bir anlaşma imzalamıştır Ordunun taşrada halk üzerindeki zorbalık ve serkeşliklerini önlemeye çalışmıştır. Bu dönemde askeri serkeşlikler yüzünden halk ile ordu arasında ciddi bir soğukluk olmuştu. Sadrazam yaptığı hukuki düzenlemeler ve etkili cezalar ile askerin kendisini düzeltmesini ve asli görevlerini yapmalarını sağlamıştır. (Mahmud, 1342, s. 205).

Sadrazam Emir-i Kebir, İngiltere ve Fransa'nın İran'da sömürge siyasetlerinde ısrarcı olduklarını, bu yüzden askeri ıslahatlara bakışlarının nüfuz alanlarının genişlemesiyle paralel olduğunu farkında idi. Rusya'nın da İran'ın hayrına düşünmediğini biliyordu. Bu yüzden askeri ıslahatlarda bu üç devletten uzak durmaya çalışmış, Avusturya ve Prusya'ya yönelmiştir. Ancak İngiltere, İran'daki Avusturyalı ve Prusyalı subay ve personeli kendi menfaatlerine aykırı bulduğundan, bunları engellemek için Tahran'daki Justin Sheil vasıtasıyla harekete geçmiştir. Sadrazamın gayretlerini çıkarları için tehlikeli gören İngiltere, devlet adamlarından bir kısmını rüşvetle yanına çekerek sadrazamın aleyhindeki propagandayı hızlandırmıştır. Sarayın baş hanımı Mehd-i Ulyâ'nın da yardım etmesi ile sadrazamın Rusya'dan yardım aldığı ve tahta geçmek için uğraştığını yaymaya başlamıştır. Şah, bu yalanlara inanarak 1851'de sadrazamını görevden alıp yerine İngilizlerin teveccühünü kazanmış olan Mirza Ağa Han Nuri'yi getirmiştir (Mekki, 1369, s. 468).

Emir Kebir'in siyaseti, milli ekonominin korunması ve sanayi ile geliştirilmesi, tarımın ilerlemesi, iç ve dış ticaretin genişlemesi üzerine kurulu olmuştur. Ekonomik geriliğin önünü almaya, sanayiye tesis etmeye, tarımı geliştirmeye, ithalatı azaltıp ihracatı artırmaya çalışmıştır. Sadrazamın bu siyaseti İran ekonomisine yeni bir canlanma getirmiş, tarım dengesini değiştirmiş ve yeni ekonomik alanlar ortaya çıkarmıştır. Milli sanayinin kurulması için takip ettiği yöntem, madenlerin çıkarılması, yeni fabrikalar kurulması ve yerli üretimi desteklemek şeklinde olmuştur (Ademiyet, 1362, s. 307). İngiltere, bu konularda İran ile iş birliği yapmaktan sürekli kaçınmıştır. Sadrazam, sanayi projesini tamamlamak için 1850'de altı İranlı teknik elemanı Rusya ve Osmanlı Devleti'ne göndermiş, bugünkü manada bir sanayi sitesi kurmuştur. Tarımın gelişmesi için sosyal güvenlik ve çiftçi haklarını getirmiştir. 1850'de Gürgan ve Nasiri barajlarının inşası, Şuşter köprüsü, şeker kamışı ve pamuk ekiminin yaygınlaştırılması proje-

leri de Emir Kebir'in yaptığı önemli işlerinden sayılmaktadır (Ademiyet, 1362, s. 394-400).

Emir-i Kebir tarafından başlatılan ekonomik kalkınma ve askeri islahat girişimleri, İngilizlerin kendisini önce görevden aldirmaları ve arkasından katlettirmeleri sonucu akim kalmıştır. Nasırüddin Şah, bu hata ile kalmamış, Avrupa seyahatleri sırasında İngiliz sermayedarlardan Talbot ve Reuter'e verdiği imtiyazlar ile İran'ın felaketini de beraberinde getirmiştir. İran'ın yer altı ve yerüstü kaynaklarını imtiyaz olarak alan İngiliz ve Rus şirketleri yerli sanayi ve tarım üretimini durdurarak İran'ı kendi mallarına açık pazar haline getirmişlerdir. Aldıkları demiryolu imtiyazları ile hatların geçtiği yerlerde petrol, eski medeniyetlere ait tarihi eser ve hazineler aramaya başlamışlardır. Sömürülen kaynakların taşınması ve kontrolün hızlı sağlanması için demiryolu ve telgraf hatlarını döşemişlerdir. Kaçar idaresi bundan sonra otoritesini kaybetmiş, İran'da kurulan İngiliz ve Rus bankalarından borç para alma derdine düşmüştür.

Sadrazam Emir-i Kebir'in görevden alınması sırasında Tahran'da bulunan Rus görevli Dulgoruky, yeni sadrazam Ağa Han Nuri'nin İran'daki İngiliz nüfuzunu attıracağı endişesiyle Emir-i Kebir'e destek çıkmışsa da Nasırüddin Şah'ın su-i zanlarında ısrar ettiği ve Kaşan'a sürdüğü sadrazamı 1852'de çok feci bir şekilde katletmesini önleyememiştir. Emir-i Kebir'in şah tarafından katledilmesi, İran dış siyasetinin tekrar yabancıların ve özellikle İngiltere'nin nüfuzuna girmesini beraberinde getirmiştir. İngiltere ve diğer batılı ülkelerden getirtilerek İran'da istihdam edilen askeri uzmanlar, kendi ülkelerinin çıkarları peşinde koşmaktan eğitime fırsat bulamamışlardır (Mohdevi, 1381, s. 269).

3. Sonuç

İran, on dokuzuncu asrın başlarından itibaren İngiltere için Hindistan'ın stratejik kapısı ve Huzistan'da petrolün bulunmasından sonra ise elde tutulması gereken bir alan olarak görülmüştür. Fars Körfezi'nden Hint Yarımadası'na giden denizyolu ve İran-Afganistan güzergâhından giden karayolunun emniyetini sömürgeleştirdiği yarımadanın anahtarı olarak gören İngiltere, Kaçar idaresi üzerinde nüfuz tesis etmek için mali ve askeri yardım vaatlerini her anlaşmada tekrarlamıştır. Bu süre içerisinde İran ile imzaladığı anlaşmaların hiçbirine uymamış, mali yardım taahhütlerinin

hiçbirisini yerine getirmemiştir. Zayıf, ancak Rus işgaline karşı ayakta durabilecek bir İran'ı kendi siyasetine uygun bulmuştur. Kaçar döneminde bu siyaseti kendi ülkesi ve halkı için tehlikeli gören Mirza Ebul Kasım Ferahani (Kaimakam) ve Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), İngiltere başta olmak üzere yabancıların İran üzerindeki nüfuzlarını kırmak için topyekûn ve sistemli çalışmalara girişmişlerdir.

İran'ın yeraltı ve yerüstü kaynaklarının yabancı sermayedarlara peşkeş çekilmesine razı olmayan iki sadrazam, İran'da istihdam edilen İngiliz, Fransız ve Rus subayların kendi ülkelerinin emperyalist hedefleri için çalıştıklarını, orduda yenilikler yerine oyalayıcı yollara başvurduklarını fark etmişlerdir. Darülfünûn'un kurulmasını gerçekleştiren Emir-i Kebir, burada istihdam edilen uzman ve öğretmenlerin misyonerlik peşinde olduklarını, günlük yaşantılarıyla halkı olumsuz etkilemek için uğraştıklarını gördükten sonra tedbirlere başvurmuştur. Bunların yerine yerli unsurlara dayanmaya başlamıştır. Sadrazamların İran halkı için sarfettikleri çabayı kendi çıkarlarına uygun bulmayan İngiltere, içerideki destekçileri de harekete geçirerek iki sadrazamı şahlara kötüleyip katlettirmiştir. Onların katedilmesini sağladıktan sonra hilelerle döşeli diplomasisini daha rahat yürütmeye devam etmiştir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committe Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Adelkhah, F. (1998). *Being modern in Iran*. Columbia University Press.
- Ademiyet, F. (1354). *Emir-i kebir ve İran*. Harezmi.
- Ali Kulî Mirza. (1370). *İksirü't-tevarih*. (Tash. C. Keyanfer). Veys.
- Aştıyani, A. İ. (1372). “İngilizha ve cenub-ı İran.” *Tarih-i Muasır-ı İran*. Danişgâh-ı Tehran.
- Avery, P. (1363). *Tarih-i muasır-ı İran*. (Çev. M. R. Mihrabâdi). Atai Aştıyane-i Kitab. (Orijinal Yayın Tarihi 1965).
- Baussani, A. (1962). *The Persians*. St. Martins Press.
- Celal Ahmed. (1339). *Cezire-i Harg*. Mecid.
- Cihangir Mirza. (1327). *Tarih-i nev*. (Tash. A. İkbâl). İntişarat-ı İlim.
- Curzon, G. N. (1349). *İran ve kaziye-i İran*. (Çev. V. Mazenderanî). Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi. (Orijinal Yayın Tarihi 1892).
- Furon, R. (1951). *L'Iran Perse et Afghanistan*. Nouvelle ed. Refondue.
- Grothe, H. (1369). *Sefername-i grothe*. (Çev. M. Celilvend). Neşr-i Merkez. (Orijinal Yayın Tarihi 1911).
- Hurmuci, M. C. (1363). *Hakayikü'l ahbar-ı nasiri*. (Tash. Hüseyin Hediciyum). Merkez-i Tahkikat-ı Ulum-ı İslami.
- İttihadiye, M. (1375). *General Semino Der hıdmet-i İran asr-ı Kacar ve ceng-i Herat*. Neşr-i Tarih-i İran.
- Chardin, J. (1336). *Seyahatname-i Jarden*. (Çev. M. Abbasî). Matbuat-ı İntişarat-ı Emir-i Kebir. (Orijinal Yayın Tarihi 1988).
- Kadıyani, A. (1376). *Ferheng-i fişerdeh tarih-i İran*. Cavedân-ı Hared.
- Karadeniz, Y. (2006). *İran'da sömürgecilik mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)*. Bakış Yayınları.
- Lambton, A. K. S. (1375). *İran asr-ı Kacar*. (Çev. S. Fasihi). Cavidân-ı Hared. (Orijinal Yayın Tarihi 1987).
- Mahmud, M. (1328). *Tarih-i revabıt-ı siyasî-yi İran ve İngiliz IV*. İkbâl.
- Mansur, M. A. (1989). *Tarih-i İran ba'de'l-İslâm (820–1925)*. Darü's-sekafetü'n-neşr.

- Mehdiniya, C. (1377). *Heft bar işgal-ı İran der 23 Kurn IV*. Panûs.
- Mekki, H. (1369). *Zendegâni-yi Mirza Taki Han Emir-i Kebir*. İntişarat-ı Dünya.
- Meşkûr, M. C. (1365). *Tarih-i İran-ı zemin*. Safar, Eşraki.
- Mohdevi, A. H. (1379). *Tarih-i revabıt-ı harici-i İran*. İntişarat-ı Emir-i Kebir.
- Mostevfi, A. (1371). *Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-i Devre-i Kacariye I*. İntişarat-ı Zevar.
- Muhammed Hasan Han, (1349). *Sadrü't-tevarih*. (Tash. Muhammed Müşiri). İntişarat-ı Vahid.
- Muhammed Murad b. Abdurrahman, (1371). *Asarü'l bilâd ve ahbarü'l ibâd I*. Darü's-sadr.
- Mukaddemi, A. (1361). *Ahsenü't- tekasim I*. Kitab.
- Müehhed, M. A. (1361). *Sefernâme-i İbn-i Batuta II*. Karnâme.
- Nasır, S. T. (1363). *İran Der behûred-i ba isti'margirâ..* Şirket-i Müellifân ve Mütercimân.
- Rain, İ. (1355). *Hukukbegirân-ı İngiliz der İran*. Cavidan.
- Rıza Kuli Mirza. (1963). *Sefername-i Rıza Kuli Mirza Nive-i Feth Ali Şah*. Esatir.
- Rızai, A. (1363). *Tarih-i deh hezar sale-i İran IV*. İkbâl.
- Sasani, H. M. (1338). *Siyasetgirân-ı devre-i Kacar*. Megestan.
- Sipihr, M. T. (1353). *Nasihü't-tevarih I-II*. Esatir.
- Sultanzade, H. (1364). *Tarih-i medaris-i İran*. Ağâh.
- Süleymani, K. (1336). *Elkab-ı rical-ı devre-i Kacariye*. Neşrani.
- Sykes, P. (1330). *Tarih-i İran* (Çev. M. T. Fahrîdâi). Efsûn. (Orijinal Yayın Tarihi 1915).
- Şemim, A. A. (1379). *İran der devre-i saltanat-ı Kacar*. İntişarat-ı Behzad.
- Tahiri, E. K. (1356). *Tarih-i revabıt-ı bazargani ve siyasi-i İran ve İngiliz II*. İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli.

Terenzio, P. C. (1363). *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan*. (Çev. A. Azerin). İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi. (Orijinal Yayın Tarihi 1947).

Vekayi-i İtifakiye, Şomare: 2. 1851. S. 2.

Watson, R. G. (1356). *Tarih-i İran der devre-i Kacariye*. (Çev. V. Mazenderani). Emir-i Kebir, Simruh. (Orijinal Yayın Tarihi 1866).